
KISS LÁSZLÓ

CSAPLOVICS JÁNOS 1822-ES „ETHNOGRAPHIAI ÉRTEKEZÉS”-E MAI SZEMMEL II.

(Szerkezet, eszközök és módszerek; a „nemzeti character”-ról; összehasonlítások az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül; hasonlóságok a Völkertafellel)

Tanulmányunk első részében¹ viszonylag részletesen foglalkoztunk Csaplovics János a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi köteteiben megjelent „Ethnographiai Értekezés Magyar Országról” című dolgozatának² tudománytörténeti megítélésével, magyar nyelvűségének okaival, műfaji besorolásának bizonytalanságaival, népisme(ret)i és/vagy nemzetisme(ret)i jellegével, szakirodalmaival és forrásaival, valamint a szerző anyaggyűjtésével. Csaplovics életútjának rövid felvázolása után – a deheroizálás szándéka nélkül – próbáltuk bizonyítani, hogy a megkövült tudományos beidegződéstől eltérően nem az ő „Értekezés”-e volt a legelső magyarországi etnográfiai munka. Az „ethnographia” szó sem 1822-ben jelent meg először, mint ahogy a „Magyarország – Európa kicsinyben” koncepciónak sem ő volt a megálmodója.

Ez a néhány példa egyúttal arra is rávilágít, hogy Csaplovics János tudományos munkássága és az „Értekezés”-e is megosztotta, ma is megosztja a statisztika-, a néprajz- vagy a történelemtudomány hazai művelőit. Ez nem véletlen, hiszen az „Értekezés” műfaji besorolásában sincs egység. Ebben maga Csaplovics is bizonytalan volt. Kósa Lászlóval egyetértve mi is úgy látjuk, hogy az értekezés egyidejűleg tekinthető nem magyar népismereti és magyar nemzetismereti munkának. Ez logikusan következett szerzőjének többes kötődéséből. Végül rámutattunk arra az elgondolkodtató tényre is, hogy – az „Értekezés” leíró statisztikai és etnográfiai részeinek viszonylag változatos és utánakereshető szakirodalom- és forrásbázisától eltérően – az összehasonlításokat tartalmazó „Ethnographiai Apróságok” nevű két betoldásban szinte egyáltalán nem voltak hivatkozások, ami már önmagában is megkérdőjelezi ezek tudományos értékét.

---

1 *Kiss László*: Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel I. (Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmi és forrásai). Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Tom. XLVI. (2019) Eger. 199–219. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4606/1/200_220_Kiss.pdf (2020. 06. 11.)

2 *Csaplovics János*: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény 3. (1822) 37–65.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 3–50.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 79–92.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 45–51.

A mostani, II. részben szót ejtünk az „Értekezés” szerkezetéről, eszközeiről és módszereiről, a szerző „nemzeti character”-értelmezéséről, az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül, az értekezés más helyein tett összehasonlításairól, valamint a stájer Völkertafellel való hasonlóságokról. Terveinktől eltérően a dolgozatunk nem két, hanem három részből fog állni. A befejező részben – a stájer „Völkertafel” hagyományait követve – összehasonlító táblázatba foglalva mutatjuk be, hogy Csaplovics János milyen – előítéletes, általánosító, leegyszerűsítő, „egyszavas” – leírásokat/összehasonlításokat nyújtott a magyarok, a tótok/szlovákok, a svábok/németek, az oroszok/rusznnyákok, az oláhok, a rácok/szerbek és a horvátok különös ismertetőjegyeiről, népi/nemzeti karaktervonásairól. A táblázat jobb megér(tet)tése végett előzetes észrevételeket is teszünk majd. Végül röviden kitérünk az „Értekezés” korabeli fogadtatására is.

Ezekkel az összekapcsolódó tanulmányrészekkel szeretnénk emléket állítani Csaplovics János – csaknem két évszázaddal ezelőtt megjelent, de Magyarországon ilyen alapossággal még nem elemzett – „Ethnographiai Értekezés”-ének. Egyúttal tisztelni is kívánunk az előtt a reformkori „tudós” előtt, akit a szlovák és a magyar tudományosság egyaránt a magáénak vall, és a jogos bírálatok ellenére is nagyra becsül.

Az értekezés szerkezete, eszközei és módszerei.

Kellő információ híján már tanulmányunk I. részében is többször kellett találgatásokra, feltételezésekre hagyatkoznunk. Csak találgatni lehet például, hogy az értekezés folytatásainak terjedelme miért mutatott csökkenő tendenciát. Az első két rész nemcsak a leghosszabb volt, de – meglátásunk szerint – a legátgondoltabb, legkidolgozottabb is. A nyitó rész ugyanis 28 oldalt tett ki, a 2. folytatás (legvégén a bő 3 oldalnyi „Ethnographiai Apróságok”-kal) pedig 47 oldalra rúgott. A 3. folytatás (amelynek szintén a legvégére került az öt és fél oldalas „Apróságok”) már csak 13 oldalnyi lett. A befejező rész pedig 6 oldalra zsugorodott.³

Mintha elfogyott volna Csaplovics „puskaporá”, mintha elfogytak volna kéziratos anyagai. Ráadásul az „Ethnographiai Apróságok” első betoldását, teljesen logikátlanul, a magyarországi katonasággal (!) foglalkozó rész után tette.⁴ Láthatólag nemigen tudott mit kezdeni vele. Egyszerűen „odacsapta” az értekezés nyitó része végéhez. Pedig sokkal kedvezőbb helyeket is találhatott volna. Az értekezés 2. folytatásának zömét ugyanis – saját kifejezésével élve – „Ethnographiai szakaszok” tették ki. Ezekben az etnográfiai/statisztikai szakaszokban az ország településfajtaival, vármegyéivel, azok lakosságszámával, etnikai-nyelvi összetételével (többség-kisebbség megjelöléssel) foglalkozott. Ezek szinte bármelyikéhez odailleszthette volna az „Apróságok”-at, de nem ezt tette. A második betoldása viszont már jobban a helyén volt: a lakosság szapo-

3 Lásd a 2. lábjegyzetet.

4 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47–50.

rodását tárgyaló leírás után került.⁵

Ám ez sem változtatott azon a – már ismert – tényen, hogy Csaplovics igen bizonytalan volt abban, hogy a magyarokat és a nem magyar népeket összehasonlító leírását a leíró statisztika vagy a közönséges etnográfia körébe sorolja-e, vagy egyikhez sem. Állításunkat alátámasztani látszik, hogy „közönséges Ethnographiá”-ja nyitó részében, pontosabban annak 14 tárgykörből álló vázlatában még nem volt szó „Apróságok”-ról!⁶ Nem kizárt, hogy csak ezt követően döntötte el, hogy összehasonlító jellegű „aphorizmákat”, apróságoknak tekintett érdekességeket is betold. S itt az újabb kérdés. Miért nem csatolt mind a 4 folytatáshoz 1-1 ilyen nép-, illetve nemzetleíró betoldást? Miért nem a soron következő 5. kötetben jelent meg az „Értekezés” harmadik folytatása, benne az újabb „Ethnographiai Apróságok”-kal? Talán nem volt elegendő anyaga, és csak a 6. kötetbe tudott összegyűjteni egy újabb csokorra valót, beleértve az „aphorizmák”-at is? Biztosak nem lehetünk benne, de a felvetéseink nem teljesen alaptalanok.

A „nemzeti character” kifejezés felbukkanása, szűk és tág értelmezése

Csaplovics János az ország lakossága jelen állapotának statisztikai leírását „közönséges Ethnographiá”-nak nevezte. Meghatározta a hazaismeret (és tegyük hozzá: nép- és nemzetismeret) e „leggyönyörűségesebb ágá”-nak 14 pontba szedett tárgykörét is. 1. Az ország természeti állapota. 2-3. Az ország régi és mostani lakosai. 4. Ezek elhelyezkedése geográfiai és etnográfiai tekintetben. 5. Népszámlálási adatok. 6. A lakosság testi és elmebeli állapota. 7. Ételeik és öltözetük. 8. Nyelvek. 9. Vallások. 10. Nemzeti kultúra. 11. Nemzeti gazdaság. 12. Nemzeti szokások. 13. Törvények. 14. Az ország külső és belső igazgatása.⁷

Már a tárgykörök pusztá felsorolása is mutatja, hogy Csaplovics olyan nem klasszikus statisztikát készített, amelyben – a nyugat-európai irányzattól eltérően – a saját országa népei életének sokoldalú leírására/összehasonlítására (is) törekedett. Érdekes, hogy sem a tárgykörök között, sem a kifejtésben nem szerepelt a más tudósok által a 18. század vége óta már előszeretettel használt „nemzeti jellem” vagy „nemzeti jelleg” kifejezés. A népek „különbözösége”, „különössége” viszont igen. Egy alkalommal, a tánccal foglalkozva, a „nemzet természete” terminus is felbukkant.⁸ De ami a témánk szempontjából még fontosabb, két különböző helyen, egy-egy rövidke mondat erejéig feltűnt a „nemzeti karakter” is. Először a 6. tárgykörnél, így: „Természeti testi 's elmebeli

5 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87–92.

6 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 39–43.

7 Ua.

8 Sorrendben lásd Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52., Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 90.

állapotja, tehetsége, az egész népességnek. Testi egészség betegségek, halandóság, nemzeti character, indulatok, virtusok és más egyéb különösségek”.⁹ Másodszor a magyarok és a tótok nyelvének és temperamentumának összehasonlítása kapcsán említette. „A’ Magyar nyelv hathatós, ékes, erős hangú; a’ Tót lágy, csendes, folyó. Olyanok a nemzeti Characterek is. A’ magyar, tüzes, az indulatokban hamar felgerjesztetik, a’ Tót hidegebb vérű, nem fakad ki oly sebesen.”¹⁰

A két idézetben Csaplovics a nemzeti karaktert szűk értelemben fogta fel, bár a „más egyéb különösségek” kitétellel jelezte, hogy más komponensei is lehetnek. Mindenesetre itt alapvetően érzelmi, lelki, indulati jelenségnek tekintette, a viselkedéssel, a virtussal (erényekkel) azonosította, miközben – s ez egy újabb bizonytalanságára utalt – a nemzeti karakter nyelvhez (és tánchoz) kötött voltát is elfogadta. Az értekezés különböző helyein található szétszórt információk, utalások alapján nagy vonalakban felvázolható, rekonstruálható a nemzeti karakterrel kapcsolatos álláspontja. Erre különösen az értekezés kezdő része alkalmas, ahol – a kifejezés említése nélkül – megpróbálta tágabb értelemben is felfogni. Bizonyos természeti és erkölcsi tulajdonságokkal, az életmóddal, a szokásokkal és a foglalkozásokkal azonosította.¹¹ Más helyeken ezekhez még az érzelmek és indulatok, a különös viselkedés, az ételek és öltözet, valamint a tánc is társult. A tág értelemben vett nemzeti karakter eme komponenseinek ismerete azért fontos, mert – amint majd tanulmányunk utolsó, III. részében az összehasonlító táblázatban látni fogjuk – lényegében ezek mindegyike fontos rendezőelvé lett a magyar és a nem magyar népek összehasonlításának.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Csaplovics nemcsak ismerte, hanem két ízben – tudatosan vagy véletlenszerűen, de mindenképpen bizonytalanul – használta is a „nemzeti karakter” kifejezést. Inkább az utóbbira utal, hogy a nemzet „természet”-ét, a nemzeti „tulajdonság”-ot vagy nemzeti „különösség”-et, „különbözőséget” részesítette előnyben. Ezeket a „nemzeti karakter” szinonimáinak tekinthette.

Csaplovics Jánosnál sem a statisztika és etnográfia (statisztikai etnográfia/etnográfiai statisztika), sem az etnográfia és a népi/nemzeti tulajdonságok, különösségek leírása nem különült még el egymástól. Ez a terminológiai bizonytalanságokra is adhat egyfajta magyarázatot, természetesen a szakmai felkészültségén túl. Az értekezés 14 tárgykörének címét szemügyre véve megállapítható, hogy a lakosság testi állapotával (6.), az ételeikkel és az öltözetükkel (7.), valamint a nemzeti szokásaikkal (12.) foglalkozó részek lehettek alkalmasak az ország sokajkú lakossága népi/nemzeti különösségeinek, egyedi

9 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 41.

10 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 49–50.

11 Ez az ország szerinte valóban „Európa kitsinyben”, hiszen – egyebek között – „természeti és erkölcsi tulajdonságaikra nézve egymástól tetemesen különböző Népek lakják”. A keveredések ellenére mégis mindegyik megtartotta „a’ maga különösségeit, külön élet módját, külön szokásait, és foglalatosságait”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52.

karaktereinek a tárgykörönkénti összehasonlítására. Főként a 7. pontot tartotta különösen alkalmasnak a megkülönböztetésre. Idézzük: „7. Tápláló eledlek, és öltözetek általjában. Nemzeti konyha, nemzeti ruházat. Egyes népek megkülönböztetések ezen tekintetből.”¹² Végül is nem ezzel a megoldással élt. Jórészt az „Ethnographiai Apróságok” két betoldásában, ömlesztve oldotta meg az összehasonlítását, miközben az „Apróságok”-on kívül, szétszórtan is voltak ilyenek.

Összehasonlítások az „Ethnographiai Apróságok”-on kívül

Elgondolkodtató, hogy az „Apróságok”-on kívüli összehasonlítások jó része az „Apróságok”-ban is visszaköszönt. Ez többféleképpen is magyarázható. Az értekezése íráskor és szerkesztésekor egyszerűen figyelmetlen vagy koncepciótlan volt. Nem gondolta át előre az összes folytatás tartalmát és szerkezetét, csak az aktuális részre figyelt. Az is ismert már, hogy az összehasonlításokhoz meglehetősen kevés kéziratos anyaggal rendelkez(het)ett. Ebből is adódóan a számára különösen fontos karaktervonásokat kétszer is megemlítette. Azt viszont nem tartotta fontosnak, hogy az összehasonlításokat egy helyen, koncentráltan végezze el.

Csaplovics a következő helyeken végzett összehasonlításokat az „Apróságok”-on kívül. Egy alkalommal a magyarok és a nem magyar népek földrajzi elhelyezkedését vizsgálta etnográfiai tekintetben¹³ (amelyhez leíró statisztikai munkákat is felhasználhatott). Az éghajlati viszonyokkal, geográfiai-topográfiai különbségekkel foglalkozva megállapította, hogy a Kárpátok északi hegyvidékein „a’ zab is alig érik meg, és tsak nyomorúlt savanyú gyümölcs terem”, a lakosok kevéssel is beérik. Ott a szőlőt csak a természet históriájából ismerik, szemben a Bánáttal, ahol a rizs, a gyapot és a selyem is bőségesen megterem. Amíg az északi vidékek lakossága a „Svábkásának” nevezett krumpelieledelen és – a „Hazánk szerencsésebb vidékein kigúnyolt” – nyomorult zabkenyéren él, addig „az Al-földnek legközönségesebb lakosa is, kénye ’s kedve szerint jól lakik a’ legtáplálóbb fejr búza kenyérrel, a’ legtüzesebb borral” és „a’ szabad mezőn minden különös szorgalom nélkül termett sárga- és görög dinynyékkal, valamint gesztenyével. A zabkenyeret pedig „tsak hallásból esmeri”.¹⁴ A magyarok lanyha szorgalmára vonatkozó minősítése ugyancsak felbukkan majd az „Apróságok”-ban is.

Nem szerepelnek viszont a szlávok/szlovákok olyan pozitív karaktervonásai, amelyeket még August Ludwig von Slözer (1735–1809), Johann Gottfried Herder

12 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 41.

13 Fontosnak tartotta azt is megvizsgálni, hogy: „E t h n o g r a p h i a i tekintetben: melylyik tájékát, mely részét az Országnek foglalja el ez vagy amaz a’ nép...”. Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 40.

14 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 44–45.

(1744–1803) és az ő nyomukban haladó cseh szlavista, Josef Dobrovský (1753–1829) fogalmaztak meg és hintettek szét a szlávok között a 18. század második felében/19. század elején. Tudjuk, hogy Csaplovics jól ismerte Herder „Eszmék az emberiség történetéről” („Ideen”) című főművét és annak a magyarok (a magyar nyelv) eltűnéséről, valamint a szlávok nagyságáról, dicső jövőjéről szóló fejezeteit.¹⁵ Az előbbivel az értekezésben polemizált is,¹⁶ a szláv/szlovák karaktervonásokról (szorgalmas, országot építő, kereskedő, nyugalmat szerető) viszont, amelyek pedig az egész szláv világban ismertek voltak, az „Apróságok”-ban is hallgatott.¹⁷

Csaplovics jól ismerte és nem kedvelte a magyarok – ekkorra már negatív, pejoratív töltetet kapott, 17–18. századi etnikai gyökerű – mondását a tótokról: „a tót nem ember, a bot nem fegyver, a kása nem étel”.¹⁸ Magát a mondást ugyan nem említette, de ismerte és komolyan foglalkozatta, két ízben is. A kását és zabkenyeret evő tótokat kigúnyoló magyarokat az első esetben nem nevezte néven. A „Hazánk szerencsésebb vidékein” élő megnevezéssel élt. Ha már magyarul és a magyaroknak írt, talán nem akarta őket megbántani, vagy ellenkezőleg: a tótokat védte, és az őket megvető magyar mondás élet akarta tompítani. Valószínűleg mindkettő igaz, de a mérleg nyelve inkább a tótok felé billent. Nem zavarta, hogy eközben önmagával is ellentmondásba keveredett. Ő, aki előbb még magyar sértésnek vette a zabkenyér és a kása kigúnyolását, néhány mondattal lejjebb ennek az ellenkezőjét állította. Ezt a mondást úgy mond a magyar „sem hiszi egészen, hanem azt gondolja, hogy azt csúfságból kenik a’ szegény Tótokra”.¹⁹

A második esetben – amint látni fogjuk – az „Ethnographiai Apróságok”-ban a tótok (és a svábok) jellegzetes ételei között a krumplit megemlítette. A magyarok által különösen gúnyolt, állati eledelnek tekintett zabot (mint mezőgazda-

15 Éppen ez a két rövidke fejezet maradt ki, nyilván politikai okokból, a Rathmann János által válogatott magyar nyelvű kiadásból. *Johann Gottfried Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások.* Gondolat, Bp. 1978.

16 Meglátása szerint 1790 óta semmi sem használt annyit a magyar nyelv ügyének, mint József császár erőszakos nyelvi intézkedése. II. Józsefnek köszönhetően a magyar nyelv (valamint az ország többi népének a nyelve is) „napról napra jobban terjed és erősödik”. Herder tehát rossz próféta volt, amikor azt írta, s itt szó szerint idézte a német kultúrfilozófust, hogy századok múlva talán rá sem lehet akadni a magyarok nyelvére. *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 59.*

17 Schlözer és Herder hatására, a szláv/szlovák karaktervonásokra újabban lásd Kiss László: Szláv–orosz kapcsolatok a 19. század első felében. In: Tanulmányok a 70 éves Kaló Ferenc tiszteletére. Szerk. Kiss László. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. LV. Eger. 2013. 104.; az egész tanulmány: 93–113.

18 Erre vonatkozóan bővebben lásd Kiss László: „A tót nem ember, a kása nem étel”. Adalékok a reformkori magyarok szlovákokról alkotott képéhez. MI/MÁS konferencia 2008. Gondolatok a toleranciáról. Eszterházy Károly Főiskola, Amerikanisztika Tanszék. (2009) Eger. 185–191.; Kiss László: A magyarok szlovákokról alkotott képe a reformkorban. In: A közös történelem vitás kérdései. Szerk. László Kiss – Imrich Nagy. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. XXXVI. (2009) Eger. 123.

19 *Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 45.*

sági terméket) viszont csak futólag.²⁰ A zabkenyérrel (mint eledelről) pedig, szerintünk szándékosan, megfélemezett.²¹ Ezekkel összefüggésben a 2. folytatás jegyzéseiben – burkoltan, nem sértő, kétértelmű módon s nem minden él és célzatosság nélkül – „visszadobta a labdát” a magyaroknak. A magyart ugyanis ő is állatnak nevezte, mégpedig egyenlítői, „equatorialis állatnak”, mondván, hogy „... ő a hegyeknek, 's hidegebb környékeknek igen hideg barátja, tsak termékeny térségeken, melegebb megáldott tájékokon tartózkodik...”²² A hegyvidék (Tátra) már évtizedek óta a tótok/szlovákok központi etnikai/nemzeti szimbóluma volt, a síkvidék, a melegebb és termékenyebb Alföld pedig a magyaroké. Nem alaptalan tehát azt gondolnunk, hogy – a tótok/szlovákok iránti szimpátiától vezetve – ezekkel a (majd Petőfi Sándornál is megjelenő) szimbolikus ellentétpárokkal (Tátra/Kárpátok – Alföld, hideg – meleg) az 1820-as évek elején a magyarosítás hatására megjelenő feszültségekre, az elhidegülő magyar-szlovák, szlovák-magyar viszonyra, konkrétan a meginduló nyelvharcra utal(hat)ott a magyar és a – Jan Kollár által „Tátra fiai”-nak nevezett – tót/szlovák nemzet-ébresztők között.²³

Ugyanitt a természetföldrajzi alapú összehasonlítást más népekre is kiterjesztette. Rámutatott, hogy „ha a' nép többségét szemügybe vesszük, elfoglalta a' T ó t s á g 's O r o s s á g többnyire az éjtszak felé fekvő karpatus hegyeket; az O l á h s á g napkeleti, a' R á c z o k , H o r v á t o k a déli, a' N é m e t e k pedig napnyugoti szélét az országnak. A' közepibe uralkodó M a g y a r egészen más, de csupa honni nemzetekkel vagyon körül véve...”²⁴

Az „Értekezés” 2. folytatásában az ország vármegyéiben lakó „különös Nemzet”-ek nyelvi összetételével is foglalkozott. Leírta, hogy a magyarok az ország 52 vármegyéjében élnek, de mindegyikben keverten. Kivételt csak a jász-kun kerület és a hajdúvárosok tiszta magyarsága jelent. 23 vármegyében ők teszik ki a lakosság többségét.²⁵ Biharban ugyan csupán 134 helységben élnek, szemben az oláhok 237 lakhelyével, de a „... magyar lakó helyek többnyire felette nagyok és népesek, az Oláhoké ellenben nagyobb részint kitsinyek

20 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 23. pont, 88.

21 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47.

22 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 21.

23 Ki ne ismerné Petőfi Sándor Az alföld című gyönyörű versének (1844) kezdő strófáját: „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! / Tán csodálak, ámde nem szeretlek, / S képzetem hegyvölgyedet nem járja.” Majd a folytatást: „Lenn az alföld tengersík vidékin / Ott vagyok honn, ott az én világom / Börtönéből szabadult sas lelkem, / Ha a rónák végtelenjét látom.” *Petőfi Sándor: Az alföld.* In: Hét évszázad magyar versei II. (1972) Bp. 15. A Tátra motívum használata a felső-magyarországi szlávok/szlovákok szimbolikus megjelölésére („Tatry synu”) Jan Kollár „Slávy dcerá”-jának már az „Előhang”-jában (Předzpěv) megjelent. Lásd: Slávy dcerá. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvjch od *Jana Kollára*. V Pešti. 1832. 1. szonett

24 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 22.

25 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 17–18.

és tsekény népességük".²⁶ Az építészeti, öltözetbeli különbségekre is rámutatott. A magyarlakta lakóhelyek (élükön Debrecennel) és piacaik, utcáik tágasak. A (többnyire emelet nélküli) házak udvarral és sokszor kerttel rendelkeznek. A magyarok öltözete viszont, a tágas szobáktól és széles utcáktól eltérően, szűk. Ellenben a nagyobbbrészt „megtótosodott” felföldi német városok, a magasra törő házak belső szerkezete (igen szoros szobákkal és udvarokkal), az utcák és a piacok szűkek, míg a német lakosság ruhája bő. A magyaroktól és németektől eltérően az oroszok, oláhok és rácok „kedvelik... a' nagyobbára nyomorúlt szegény kinézésű szerteszejlel el hányt falukat”. A többnyire fából épített házaikat a tótok fenyőzindellyel, az oroszok rendetlen szalmával, a magyarok szalmával vagy náddal, a Tót- és Horvátországban élők pedig széles tölgyfa deszkákkal fedik. A Szobotist (Sobotište) mezővárosában élő németek – különös és ritka kivételként – földből csinálják a házaikat.²⁷

Ami pedig az ország lakosainak a szaporodását illeti, a hivatalos népesség-összeírásokat figyelembe nem vevők azt tartották, hogy „hazánk lakosai közt, a' zab kenyérrel,... és krumplival élő N e m e t e k és T ó t o k legsebebben szaporodnak”.²⁸ De ez az összeírások fényében, annak ellenére, hogy a tótok által lakott vármegyék az első osztályba tartoznak, nem igaz – állította Csaplovics. Ugyanakkor azt is rögtön hozzátette, hogy a tótok lassú szaporodása inkább „annak a' következése, hogy... majd nem minden esztendőben hazájokat el hagyván, jobb termékenyebb Vmegyékbe... által költözni, és így ezen Megyék népessége számát szaporítani szoktak”. Íme, itt egy újabb ellentmondás, amit ugyancsak a tótok iránti szimpátia szülhetett. A tótok szaporodása valójában gyors, de mégsem az, mert az évenkénti migráció csökkenti. Az nem zavarta, hogy az Alföldön szezonális munkát vállaló tótok a munka végeztével hazatérnek, az otthon maradtak számát szaporítják. Így jutott arra a következtetésre, hogy a legszaporább zsidókon kívül „az Oroszok és Oláhok legsebebben sokasodnak”.²⁹

Végül Csaplovicsnak az ország vallási/felekezeti megoszlása bemutatásakor is voltak összehasonlításai az „Apróságok”-on kívül. A „Vallások és népek külömbisége” című részben a következőket írta: „Ezen tekintetben a' köznép a' R. Catholica Ekklesiának nemzetről vett nevet nem is ád, holott a' többit így külömbözteti meg; a' görög egyesültet hívja – O r o s z n a k, a' Lutheranust – T ó t n a k; a' Reformátát – M a g y a r n a k; - - A' keleti nem egyesültet Görögnek. – De az én vélekedésem szerint helyesebben lehetne a' népek előadott külömbiségére nézve az elsőt k ö z ö s, az utólsót pedig O l á h – S z e r b l u s Ekklesiának mondani.”³⁰ A leegyszerűsítéseket és ellentétpárokat egyébként is kedvelő, sőt kereső Csaplovics – ma úgy mondanánk – (itt is) jócskán csúsztatott. A köznép

26 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 18.

27 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 25–26. (Az idézet: 26.)

28 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 42.

29 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 43.

30 Csaplovics J.: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 47.

terminológiáját elfogadva a lutheránus egyházat, illetve egyházközösséget az evangélikus tótokkal azonosította, miközben a tót lakosság meghatározó többsége római katolikus volt. A református magyarok is kisebbségben voltak a római katolikusokhoz képest. Ennyit az evangélikus Csaplovics János „tudósi” hozzáállásáról!

Hasonlóságok az „Ethnographiai Apróságok” és a stájer Völkertafel módszere között

Már a fenti összehasonlítások is meggyőzően mutatják, hogy Csaplovics összehasonlítási módszere korántsem volt új, 17–18. századi európai és magyar előzményekre épült. Leegyszerűsítő és általánosító volt, pozitív és/vagy negatív sztereotípiákból, továbbélő etnikai előítéletekből táplálkozó, „egyszavas”, fekete-fehér típusú minősítésekkel operált. Az értekezés összehasonlító részei tehát, élükön az „Apróságok” két részével, mai szemmel nézve nem állják ki a tudományosság próbáját, még ha a népek/nemzetek effajta összevetése a 19. század első felében tudomány(os)nak is számított. Csaplovicson kívül nálunk is akadtak jeles reformkori statisztikus művelői.³¹

A 18. századi előképek között tallózva feltétlenül említést érdemel a valószínűleg Stájerországban az 1720-as években megfestett Völkertafel, amely a vendégfogadók falára volt kifüggesztve, jól látható helyen. Ezeknek a néptábláknak az volt a rendeltetésük, hogy egyfajta „használati utasítás”-t nyújtsanak a fogadó személyzetének és vendégeinek az oda betérő idegen országbeliek várható viselkedéséről, a velük való bánásmódról. Ennek megfelelően a színes táblá(zato)kon nemcsak a fontosabb európai népek (spanyolok, franciák, taljánok, németek, angolok, svábok, lengyelek, magyarok, muszkák és törökök/görögök) jellegzetes öltözeteit festették meg, hanem egy-egy szóba, kifejezésbe sűrített jellegzetes tulajdonságaikat, karaktervonásaikat is egymás mellé helyezték, összehasonlították.

Példa gyanánt csak két, témánkhöz kapcsolódó jellemrajzot emelünk ki: a svábokét és a magyarokét. A bőrruhát kedvelő, buzgó vallásos svábok erős és magas erkölcsűek, de kegyetlenek és nyakasak, nehéz természetűek. Kiismerhetetlenek, babonások és a harcban rettenthetetlenek. Szeretik a szabad művészeteket és a finom ételeket. Hegyes országuk ércbányákban bővelkedik. Az ökörhöz hasonlíthatók, akik majd a földön végzik be életüket. A szerény értelmi képességű, színes öltözetű magyarokról rosszabb véleménynyel volt a leírás. Ők a legkegyetlenebbek, vérszomjasak és hűtlenek, árulók

31 Lásd pl. *Fényes Elek*: Magyarország általános statistikája. II. szakasz. Lakosok. In: Magyarföld és népei eredeti képekben. Szerk. Vahot Imre. (1846) Pest. 6–8. – A reformkori magyar lapok nyugat-európai nemzetekről alkotott képe is ilyen sztereotipizáló, leegyszerűsítő és előítéletes volt. Lásd *Kiss László*: Reformkori magyar lapok a nyugat-európai nemzetek karakteréről. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series Tom. XXXV. (2008) Eger. 97–109.

és a lázadást, zendülést kedvelők. A latinban jártasak. Az istentiszteletükben hanyagok, az urukat nem szeretik, maguk pedig az idejüket naplopással töltik. Összességében a farkashoz hasonlítanak, és kard által fognak meghalni.³²

A rövid, egyszavas jellemzéseken túl a Völkertafel két olyan módszertani megoldása is figyelmet érdemel, amilyenekkel Csaplovics is élt a magyarok és a nem magyar népek különösségeinek összehasonlítása során. Egyrészt ő is meghatározott rendezőelvek, megkülönböztető vonások szerint építkezett: lakóhely, öltözet, táplálék, vallás, gazdálkodás, erkölcs stb. Másrészt, amint majd tanulmányunk III. részében látni fogjuk, az összehasonlításba bevont népeket/nemzeteket – karaktervonásaik, tulajdonságaik alapján – ő is egyfajta értéksorrendbe állította: magyarok, tótok, svábok; oroszok, oláhok, rácok; zsidók, cigányok. Ennek megfelelően, akárcsak a Völkertafelnél is, a róluk kialakított kép egyre kedvezőtlenebbé vált, szaporodtak, majd túlsúlyra jutottak a negatív, sötét tónusú vonások.

S hogy hazai előzményt is említsünk, a stájer néptábla megjelenése után fél évszázaddal, 1771-ben – a Völkertafelre hasonlító, a (főleg tótokkal összevetett) magyarok iránt érezhetően elfogult, a nem magyarokat pedig inkább negatív színben feltüntető – összehasonlítást fabrikált Csállóközy Nagy Lutséi és Bodó Baári Mészáros Ignác (1729–1800) érseki titkár, író. Szerinte:

„A' Tóth hamis.

a' magyar igaz.

a' Németh maga hasznát vadászó!

a' Rátz tsaló!; a' Tóth verekedő

a' magyar káronkodó,

a' Németh pattogó

a' Rác dülő fülő.; a' Tóth háládatlan

a' Magyar háládatos.”³³

Decsy Sámuel (1742–1816) 1789-ben megjelent „Osmanografia” című könyve témánk szempontjából ettől még érdekesebb, két ok miatt is. Egyrészt a török nemzet erkölcsi tulajdonságainak számbavétele kapcsán, Bél Mátyás fél évszázaddal korábbi intenciójához³⁴ hasonlóan, ő is az általánosítás veszélyeire hívta

32 A stájer Völkertafel magyarra lefordított táblázatát lásd: Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. História 1. (1987) 17.

33 A Lajtai L. Lászlótól vett Idézetet közli *Zegernyei: A magyar nemzetkarakterológia és az ősök szelleme*. NYELV és TUDOMÁNY, <https://www.nyest.hu/renhirek/a-magyar-nemzetkarakterologia-es-az-osok-szelleme> (2019. 03. 11.)

34 „Mint ahogy nép és öltözet változatos Magyarországon, úgy a szokások is nagyon különbözőek. Leírni őket egyenként oly nehéz, hogy azt senki még csak gondolatban sem tudja összeszedni. Általában véve csupán annyit tudunk, hogy mi felel meg a magyarok szokásainak, mi ellenkezik velük.” Majd azt is kiemelte, hogy minden vidék-

fel a figyelmet. „Nagyon meg-tsalatkoznak azok – írta –, kik egynehány ostoba, bárdolatlan, és fene Osmanoknak erköltséről az egész nemzetre himet varrnak, 's az egészről olly itilettel vagynak, mint az egésznek némelly részéről.”³⁵ Másrészt ezt konkrétan is alátámasztotta egy lábjegyzetben. Rámutatott, hogy a törökök minden más nemzetnek csúfolódó neveket adnak. Például: angolok – posztókalmárok, franciák – ravaszok, hollandok – sajtkalmárok, németek – szemtelen káromkodók, lengyelek – kérkedő eretnekek; oroszok – bódultak, grúzok (georgiaiak) – tetűevők, örmények – ganéjevők, albánok – tüdőevők, bosnyákok – pusztítók, görögök – nyulak stb.³⁶ Ez a példa egyúttal arra is rávilágít, hogy nemcsak az európai kultúrkörben vert gyökeret az etnocentrikus, előítéletes, sztereotipizáló gondolkodás.

Végül is Csaplovics János, ha ismerte, ha nem Bél Mátyás „Notitiá”-jának (1735–1742) vagy Decsy Sámuel „Osmanografia”-jának fentebb említett metodológiai intencióit, nem követte azokat. Jól kitaposott (német) nyomvonalon haladt. Az országban élő magyarokat és nem magyar népeket jelenlegi állapotukban, korabeli arculatukban kívánta megrajzolni összehasonlítások útján, tipikusnak és változatlanak vélt vonásaik, tulajdonságaik alapján, a Völkertafelre nagyon hasonló módon.

Az egyszavas leírásokon túlmenően a stájer vendégfogadók néptábláira emlékeztetett az is, hogy az „Ethnographiai Apróságok”-ban is feltűnik a „vendégfogadó motívum”. Leírta ugyanis, hogy a magyarországi vendégfogadók túlnyomó része a németek, a zsidók s részben a tótok kezében van. A magyarok legfeljebb a csaplárosságig viszik. A fogadóba betérő magyarok, tótok, svábok, oláhok és oroszok várható, ittás viselkedését pedig így írta le: „Ittason a' magyar bús és maga el szánt; a' Tót igen okos akar lenni; a' Sváb fecsegő és tehetetlen, az Oláh garázda és vérengző, az Orosz magába morogó és bosszú álló.”³⁷

De ezekről a Vökertafel-szerű táblázatba foglalt magyar nemzetisme(ret)i és nem magyar népisme(ret)i képekről, összehasonlításokról dolgozatunk befejező, III. részében fogunk majd táblázatba (is) foglalva szólni.

---

nek saját lelkülete, természete, sajátossága van. In: *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján.* (1984) Bp. 461.

35 Decsy Sámuel: *Osmanografia, az az: A' Török Birodalom... leírása.* Első rész, második megjobbított kiadás. (1789) Bécs. 173.

36 Uo. 178.

37 Csaplovics J.: *Ethnographiai Értekezés* i. m. 6. (1822) 90., illetve 89.